

KESIM VA TO'LDIRUVCHINING SHAKLIY IFODALANISHI (TUSHUM, CHIQISH, JO'NALISH KELISHIKLARI ORQALI)

Samarqand davlat chet tillari instituti

4-bosqich talabasi

Ravshanova Muxlisa

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida kesim va to'ldiruvchining shakliy ifodalanishi, xususan tushum, chiqish va jo'nalish kelishiklari orqali to'ldiruvchining fe'l-kesim bilan sintaktik bog'lanish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Har uch kelishikning to'ldiruvchi hosil qilishdagi grammatik roli, fe'l-kesim bilan boshqaruv munosabati, aniq va noaniq tushum muammosi, chiqish va jo'nalish kelishiklaridagi to'ldiruvchilarning semantik-sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kesim, to'ldiruvchi, tushum kelishigi, chiqish kelishigi, jo'nalish kelishigi, boshqaruv.

Kirish

O'zbek tili sintaksisida to'ldiruvchi gap bo'laklari ichida alohida o'rin tutadi. U kesim tomonidan talab qilinadigan va u bilan bevosita sintaktik aloqada bo'ladigan gap bo'lagi sifatida gapning semantik to'liqligini ta'minlaydi. To'ldiruvchi bilan kesim o'rtasidagi munosabat asosan boshqaruv (reksiya) orqali ifodalanadi — ya'ni fe'l-kesim to'ldiruvchidan ma'lum bir kelishik shaklini talab qiladi.

O'zbek tilida to'ldiruvchi olti kelishikning barchasi orqali ifodalanishi mumkin bo'lsa-da, eng faol va sintaktik jihatdan eng muhim uchta kelishik tushum (-ni), jo'nalish (-ga/-ka/-qa) va chiqish (-dan) kelishiklaridir. Mazkur kelishiklar to'ldiruvchining turli semantik-sintaktik ko'rinishlarini hosil qilib, fe'l-kesim bilan turlicha munosabatga kirishadi.

Shu boisdan ham o'zbek tilshunosligida bu uch kelishikning to'ldiruvchi hosil qilishdagi roli doimo muhim tadqiqot mavzusi bo'lib kelgan. A.G.G'ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, B. O'rinboyev, U. Tursunov kabi olimlar bu masalaga oid qimmatli fikrlar bildirganlar. Biroq ularning tadqiqotlari ko'pincha alohida kelishiklarni yoki umumiy sintaksis doirasida ko'rib chiqqan bo'lib, uch kelishikni kesim bilan munosabat nuqtayi nazaridan qiyosiy va yaxlit tahlil qiluvchi maxsus tadqiqot kam uchraydi.

Adabiyotlar Tahlili

A.G. G'ulomov (1975) "O'zbek tilida predikatlik kategoriyasi" asarida kesimning to'ldiruvchi bilan munosabatini predikativ aloqa tizimida o'rib chiqib, boshqaruv munosabatining grammatik tabiatini chuqur yoritgan. Olim

fe'ning semantik tuzilmasi to'ldiruvchining kelishik shaklini belgilashida asosiy omil ekanligini ko'rsatgan.

M. Asqarova (1967) "O'zbek tilidagi to'ldiruvchi" monografiyasida to'ldiruvchining barcha turlarini, jumladan kelishikli to'ldiruvchilarni sistemali ravishda tahlil qilgan. Bu asar o'zbek tilshunosligida to'ldiruvchiga bag'ishlangan birinchi maxsus tadqiqot sifatida ahamiyatini saqlab kelmoqda.

N. Mahmudov va A. Nurmonov (1995) "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" asarida tushum kelishigidagi aniq va noaniq to'ldiruvchi muammosiga alohida to'xtalib, bu hodisaning o'zbek tiliga xos tipologik xususiyat ekanligini isbotlaganlar. Ularning tahlillari aniq-noaniq tushum farqini semantik jihatdan asoslashga katta hissa qo'shgan.

B. O'rinboyev (1992) "O'zbek tilidagi ot-kesimlar" asarida kesim va to'ldiruvchi o'rtasidagi boshqaruv munosabatini chuqur o'rganib, chiqish kelishigidagi to'ldiruvchilarning semantik qatlamlarini ajratib ko'rsatgan.

U. Tursunov, J. Muxtorov va Sh. Rahmatullayev (1992) "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida to'ldiruvchining barcha kelishik shakllari orqali ifodalanishini amaliy misollar asosida tahlil qilganlar. Bu asar hozirgi kunda ham o'zbek sintaksisini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi.

H. Ne'matov va R. Rasulov (1995) "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" asarida valentlik nazariyasi nuqtai nazaridan fe'l-kesimning to'ldiruvchini boshqarish xususiyatlarini o'rganib, leksik va grammatik valentlik o'rtasidagi farqni oydinlashtirganlar.

Sh. Rahmatullayev (1978) "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" hamda keyingi grammatika ishlarida jo'nalish kelishigidagi to'ldiruvchilarning frazeologik birikmalarda namoyon bo'lish xususiyatlariga e'tibor qaratgan.

Natijalar Va Muhokama

To'ldiruvchi kesim bilan boshqaruv munosabati asosida bog'lanadi. Boshqaruv deb fe'l-kesimning to'ldiruvchidan muayyan kelishik shaklini talab qilish xususiyatiga aytiladi (Mahmudov, Nurmonov, 1995). Bu munosabat ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: fe'ning leksik-semantik tabiatiga ko'ra qaysi kelishik zarurligini belgilash va to'ldiruvchining kelishik shakli orqali fe'l bilan munosabatini ko'rsatish.

N. Mahmudovning ta'kidlashicha, "to'ldiruvchi va fe'l-kesim o'rtasidagi boshqaruv munosabati tilning sintaktik tizimida eng muntazam va eng barqaror munosabatlardan biridir" (Mahmudov, 2013). Darhaqiqat, qaysi fe'l qaysi kelishikdagi to'ldiruvchini talab qilishi ko'p hollarda o'zgarmas qoida sifatida ishlaydi.

U. Tursunov va boshqalar (1992) to'ldiruvchini ikki asosiy turga ajratadi: to'g'ri to'ldiruvchi (tushum kelishigida) va egri to'ldiruvchi (boshqa

kelishiklarda). Bu tasnif o'zbek tilshunosligida keng qabul qilingan bo'lib, tushum kelishigidagi to'ldiruvchining markaziy o'rnini ko'rsatib beradi.

Tushum kelishigi o'zbek tilida -ni qo'shimchasi bilan ifodalanadi va to'g'ri to'ldiruvchini hosil qiladi. Bu kelishik o'timli fe'l-kesim tomonidan boshqariladi va fe'l harakatining bevosita obyekti bo'lgan narsani, shaxsni yoki hodisani bildiradi. M. Asqarovaning (1967) ta'rifi bo'yicha, to'g'ri tldiruvchi fe'l harakati yo'nalgan, uni bevosita qabul qiluvchi obyektini bildiradi.

O'zbek tilining o'ziga xos va tilshunoslikda ko'p muhokama qilingan xususiyati tushum kelishigining ikki shaklda qo'llanishi: belgili (-ni bilan) va belgisiz (qo'shimchasiz). N. Mahmudov va A. Nurmonov (1995) bu hodisani batafsil o'rganib, quyidagi farqni aniqlagan: Belgili tushum (-ni) ma'lum, aniq, nutq ishtirokchilariga avvaldan ma'lum bo'lgan obyektini bildiradi:

Akbar kitobni o'qidi. (ma'lum bir kitob — ikkala tomonga ham ma'lum)

U maktubni yozdi. (ma'lum maktub)

Bola nonni yedi. (ma'lum non)

Belgisiz tushum (qo'shimchasiz) noaniq, umumiy, nutq uchun yangi bo'lgan obyektini yoki harakat turini bildiradi:

Akbar kitob o'qidi. (umuman kitob o'qish)

U maktub yozdi. (biror maktub)

Bola non yedi. (umuman non edi)

Bu farq o'zbek tiliga xos tipologik xususiyat bo'lib, N. Mahmudov ta'kidlashicha, belgili va belgisiz tushum o'rtasidagi farq grammatik shakl farqidan ko'ra ko'proq semantik farq sifatida namoyon bo'ladi" (Mahmudov, Nurmonov, 1995, 187-bet).

Badiiy adabiyotda bu farqning ifodali qo'llanishi ko'p uchraydi. A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan: "Otabek xatni olib, bir zum tikildi" — bu yerda "xatni" (belgili) ma'lum bir xat ekanligini ko'rsatadi; "U xat yozmoqqa o'tirdi. Bu yerda esa xat (belgisiz) umuman yozish harakatini ifodalaydi.

U. Tursunov va boshqalar (1992) tushum kelishigidagi to'ldiruvchini talab qiluvchi fe'llarni semantik guruhlar bo'yicha tasniflagan: yaratish, hosil qilish fe'llari (yozmoq, tikmoq, qurmoq); idrok etish fe'llari (ko'rmoq, eshitmoq, sezmoq); egallash, olish fe'llari (olmoq, topmoq, sotib olmoq); yo'q qilish fe'llari (sindirmoq, o'chirmoq, yoqmoq).

Bundan tashqari, bir qator fe'llar tushum kelishigini boshqa kelishik bilan birga talab qiladi: "bermoq" (kimga - jo'nalish, nimani - tushum), "o'rgatmoq" (kimni tushum, nimani tushum yoki jo'nalish). Bu ko'p valentlik fe'llar sintaktik jihatdan murakkab tuzilmalar hosil qiladi (Ne'matov, Rasulov, 1995).

Jo'nalish kelishigi -ga (-ka, -qa) qo'shimchasi bilan ifodalanib, harakat yo'nalgan obyektini, manzilni, maqsadni yoki manfaatdor shaxsni bildiradi. M.

Asqarova (1967) jo‘nalish kelishigini eng ko‘p ma’noli va eng ko‘p qo‘llaniladigan kelishiklar qatoriga kiritib, uning to‘ldiruvchi hosil qilishdagi roli ayniqsa faol ekanligini ta’kidlagan.

Jo‘nalish kelishigidagi to‘ldiruvchi bir necha semantik ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Bularni N. Mahmudov va A. Nurmonov (1995) quyidagicha tasniflagan:

U Toshkentga ketdi. (manzil — joy)

Akbar do‘stiga xat yozdi. (manzil — shaxs)

Bola onasiga yaqinlashdi.

Munosabat to‘ldiruvchisi harakat nima bilan munosabatda ekanligini bildiradi:

U. Tursunov va boshqalar (1992) jo‘nalish kelishigini talab qiluvchi fe’llarni quyidagi semantik guruhlariga ajratgan: harakat-yo‘nalish fe’llari (bormoq, kelmoq, ketmoq, qaytmoq); ta’sir ko‘rsatish fe’llari (aytmoq, gapirmoq, so‘zlamoq, tushuntirmoq); munosabat fe’llari (ishonmoq, e’tibor bermoq, qaramoq, intilmoq); o‘zgarish fe’llari (aylanmoq, o‘zgarmoq, ko‘chmoq).

B. O‘rinboyev (1992) ta’kidlashicha, jo‘nalish kelishigi o‘zbek tilida eng “erkin” kelishiklardan biri bo‘lib, u turli semantik munosabatlarni ifodalash imkoniyatiga ega. Shu boisdan ham jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar ba’zan to‘ldiruvchi va hol o‘rtasida chegara hosil qiladi.

Jo‘nalish kelishigidagi so‘zning to‘ldiruvchi yoki hol ekanligini aniqlash ko‘pincha mushkul bo‘ladi. M. Asqarova (1967) bu farqni quyidagicha belgilaydi: agar jo‘nalish kelishigidagi so‘z fe’lning valentlik tuzilmasi tomonidan talab qilinsa to‘ldiruvchi; agar u ixtiyoriy qo‘shilgan bo‘lsa hol hisoblanadi.

Masalan: “U maktabga bordi” maktabga to‘ldiruvchi (bormoq fe’li jo‘nalish kelishigidagi to‘ldiruvchini talab qiladi); “U ertalab maktabga bordi” bu yerda ertalab hol (vaqt holi), maktabga esa to‘ldiruvchi sifatida qoladi.

Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asaridan: “Ona bolasiga termuldi” bolasiga jo‘nalish kelishigidagi to‘ldiruvchi bo‘lib, “termulimoq” fe’lining valentlik tuzilmasi tomonidan talab qilinadi.

Chiqish kelishigi -dan qo‘shimchasi bilan ifodalanib, harakat qayerdan, kimdan yoki nimadan boshlanishini, nimadan ajralishini yoki nimadan qo‘rqish, hayiqishni bildiradi. U. Tursunov va boshqalar (1992) chiqish kelishigini “manba, asos, sabab yoki ajralish ma’nolarini ifodalashda asosiy vosita” sifatida ta’riflagan.

M. Asqarova (1967) aniqlagan muhim xususiyat shundan iboratki, chiqish va jo‘nalish kelishiklari o‘zbek tilida ma’no jihatidan qarama-qarshi juft hosil qiladi: jo‘nalish harakatning yo‘nalishini (qayerga?), chiqish esa manbasini

(qayerdan?) bildiradi. Bu qarama-qarshilik ba'zi fe'llarda parallel qo'llanib, ma'no farqini keltirib chiqaradi:

Xulosa

O'zbek tilida to'ldiruvchi kategoriyasi nafaqat grammatik shakllar orqali, balki chuqur semantik munosabatlar asosida ham shakllanadi. Ayniqsa, tushum, jo'nalish va chiqish kelishiklarining har biri gap tarkibida o'ziga xos vazifani bajarib, fe'l bilan uzviy bog'lanadi va mazmunni aniqlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Tushum kelishigidagi belgisi va belgisiz shakllarning farqlanishi esa tilimizning nozik semantik imkoniyatlarini namoyon qilib, obyektning aniqlik darajasini ifodalashda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, jo'nalish kelishigining ko'p ma'noliligi va chiqish kelishigi bilan o'zaro qarama-qarshi munosabatda kelishi o'zbek tilining sintaktik va semantik tizimi naqadar boy va murakkab ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Ayniqsa, ushbu kelishiklarning bir gap doirasida birgalikda qo'llanishi fikrning yanada aniq, lo'nda va ifodali bo'lishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, bu masalalarni o'rganish orqali o'zbek tilining ichki qonuniyatlari, uning ifoda imkoniyatlari va sintaktik qurilishidagi o'ziga xosliklar yanada ravshanlashadi. Shu jihatdan qaraganda, tadqiqot natijalari nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim bo'lib, tilni chuqurroq o'rganish va samarali o'qitishda foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov A.G. O'zbek tilida predikatlik kategoriyasi. — Toshkent: Fan, 1975. — 180 b.
2. Asqarova M. O'zbek tilidagi to'ldiruvchi. — Toshkent: Fan, 1967. — 142 b.
3. Mahmudov N. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 228 b.
4. O'rinboyev B. O'zbek tilidagi ot-kesimlar. — Toshkent: Fan, 1992. — 96 b.
5. Tursunov U. Muxtorov J. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992. — 400 b.
6. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 160 b.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978. — 408 b.
9. Mahmudov N. O'zbek tilida valentlik va aktant tuzilmasi // O'zbek tili va adabiyoti. — 2013. — №2. — B. 12–19.
10. Xoliqov A. O'zbek tilida boshqaruv munosabatlari. — Toshkent: Fan, 2005. — 88 b.

11. Saidova M. Kesimning semantik-pragmatik xususiyatlari // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2018. — №3. — B. 45–52.
12. Rahimov S. O‘zbek tili sintaksisi: darslik. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2010. — 256 b.
13. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili grammatikasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2008. — 312 b.